

УДК 93/94:394.94[П.Куліш+М.Стороженко]

Наталка Пазюра*.

ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ТА МИКОЛИ СТОРОЖЕНКА

В статті висвітлюється історія взаємин П.Куліша та М.Стороженка та проаналізовано внесок М.Стороженка у розвиток кулішезнавства.

Ключові слова: П.Куліш, М.Стороженко, кулішезнавство, епістолярій.

В статтє показана исторя взаимоотношений П.Кулиша и Н.Стороженко и проанализирован вклад М.Стороженко в развитие кулишеведения.

Ключевые слова: П.Кулиш, Н.Стороженко, кулишеведение, эпистолярій.

In the article the history of relations of P.Kulish and M.Storozhenko is highlighted and the M.Storozhenko's contribution into the development of kulisheznavstvo is analyzed.

Key words: P.Kulish, M.Storozhenko, kulisheznavstvo.

Багатогранна діяльність Пантелеймона Куліша привертала й привертає до себе увагу дослідників. І це не випадково, оскільки в ньому одному мирно співіснували історик, письменник, фольклорист, педагог, перекладач та публіцист. Творча спадщина П.Куліша вважається неоціненим внеском у скарбницю духовного життя українського народу, а широка просвітницька діяльність дозволяє вченим говорити про нього, як про пророка Нової України¹.

Увага кулішезнавців неодноразово зверталась на дослідження життєвого та творчого шляху П.Куліша, його історичних та філософських поглядів, просвітницької та видавничої діяльності тощо. Не залишилась поза їх зором і сфера міжособистих відносин, оскільки активна громадська та наукова діяльність П.Куліша зумовили його надзвичайно широке оточення. Є ряд публікацій, присвячених висвітленню взаємин вченого із Т.Шевченком, М.Костомаровим, В.Забілою, М.Білозерським, М.Максимовичем, І.Пулєм та ін.² Розмаїття контактів П. Куліша з багатьма відомими постатями стало поштовхом для підготовки довідкового видання «Куліш та його оточення»³.

---

* **Пазюра Наталка** – молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

¹ Толстоухов А. Один із пророків України // Хроніка–2000. Вип. 78. Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. – К., 2009. – С. 3.

² Грушевський О. Шевченко і Куліш // Шевченківський збірник. – СПб., 1914; Петров В. Шевченко, Куліш, В.Білозерський – їх перші стрічі // Україна. – 1925. – Кн. 1/2.

Тема міжособистих відносин П.Куліша є надзвичайно яскравою і цікавою, оскільки саме через сферу спілкування проявляється унікальність цієї особи. До того ж, не зайвим буде наголосити на своєрідності вдачі П.Куліша, якого дослідники характеризують як «вибухонебезпечну» та «гарячу» особистість⁴. На підтвердження цього наведемо слова Ю.Шевельова, який у передмові до публікації україномовних листів П.Куліша зазначив: «...Він легко заходив у конфлікти з приятелями і рвав стосунки з ними. Навіть дивлячись на його листування, помічаємо, що мало було людей, зв'язок з якими тривав довгими роками...»⁵. То ж не дивно, що ця тематика привертає увагу дослідників, а автор найповнішого життєпису вченого Є.Нахлік у своєму дослідженні планував розкрити «... подиву гідну різнобічну активність і розмаїття ділових та особистих зв'язків, окреслити широке коло вартих згадки суспільних діячів та приватних осіб різних національностей, що контактували з ним, впливали на його долю, потрапляли в поле його зору»⁶.

Свого часу познайомитися з П.Кулішем судилося істориком та освітньому діячу, члену Старої Громади, співробітнику «Киевской старины» Миколі Володимировичу Стороженку.

Тема взаємин цих осіб час від часу привертала увагу дослідників. Перші згадки про їх відносини містяться у кулішовому біографічному нарисі В.Шенрока, в якому автор подав коротку історію їх знайомства⁷. Більш детально до висвітлення цієї теми підійшов В.Ульяновський⁸. Крім того, є ряд праць, в яких тема їх взаємин згадується побіжно. Приміром, вищезгадуваний Є.Нахлік періодично звертався до їх листування у своїй праці, коли мова йшла

– С. 42–50; *Житецький Г.* Куліш і Костомаров // Україна. – 1927. – №1/2; *Чубський П.П.* Куліш і Шевченко // Пантелеймон Куліш: Збірник праць комісії для видання пам'яток новітнього письменства. – К., 1927. – С. 102–126; *Білецький Л. Т.* Шевченко й П.Куліш та їх взаємини у світлі новішої історично-літературної критики // Сьогодні й минуле. – Львів, 1939. – С. 84–94; *Іван Пулюй – Пантелеймон Куліш.* Подвижники Нації / За заг. ред. В. Шендеровського. – К., 1997; *Федорук О. П.О.Куліш і М.Д.Білозерський: взаємини на тлі доби* // Пантелеймон Куліш. Листи до М.Д.Білозерського / Упоряд., авт. вступ. статті й коментаря О.Федорук. – Львів-Нью-Йорк, 1997. – С. 3–31; *Побірченко Н., Кравченко О.* Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин. – Умань, 2007; *Федорук О.* Куліш і Забіла: до історії особистих взаємин та літературних взаємооцінок // Хроніка–2000. – Вип. 78. Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. – К., 2009. – С. 411–430; *Яцюк В.* Шевченко і Куліш: художницькі діалоги // Там само. – С. 370–410.

³ *Федорук О.* Куліш та його оточення. Робочий зошит. – К., 2007.

⁴ *Федорук О. П.О.Куліш і М.Д.Білозерський: взаємини на тлі доби.* – С. 9.

⁵ *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані* / Ред. Ю.Луцького, авт. передмови Ю.Шевельов. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 41.

⁶ *Нахлік Євген.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: В 2 т. – Т. 1. Життя Пантелеймона Куліша. – К., 2007. – С. 9.

⁷ *Шенрок В. П.А.Кулиш: Биографический очерк.* – К., 1901. – С. 215–216.

⁸ *Ульяновський В.* Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» // Микола Стороженко. З мого життя. – К., 2005. – С. 66–69.

про характеристику П.Кулішем робіт С.Качали, роману Г.Сенкевича «Вогнем та мечем», його знайомство та відносини з Л.Кубалею, Ф.Лебединцевим, Е.Руліковським, Олексою та Андрієм Стороженками, його поглядів на «безумногениального и гениальнобезумного» Наполеона, перед яким він схилився і захоплено вивчав твори про його особу та епоху⁹.

Говорячи про відносини П.Куліша і М.Стороженка слід зазначити, що приводом для їх знайомства, яке відбулося наприкінці 1884 р., була робота останнього над створенням біографії свого родича, відомого письменника Олексу Стороженка. З метою отримання інформації він звернувся до всіх знайомих, серед них і П.Куліша, що започаткувало їх кількарічне листування¹⁰. І хоча за браком матеріалу біографічний нарис не був підготовлений, втім П.Куліш надав хоч і не значну, в силу їх не тісного спілкування, але досить цінну інформацію про О.Стороженка, охарактеризував його як талановиту та творчу особистість, якому було притаманне виняткове почуття гумору.

Знайомство М.Стороженка з П.Кулішем мало для нього непересічне значення з кількох причин. По-перше, йому не міг не імпонувати сам факт знайомства із вченим і діячем такого рівня. По-друге, на той час між ними існувала суттєва як вікова, так і світоглядна різниця. Якщо на час знайомства 22-річний Стороженко під впливом В.Антоновича був активним діячем Старої Громади, сповідував ідеї культурництва, то Куліш, навпаки, зазнавши зміни світогляду, вороже ставився як до громадівського руху, так і В.Антоновича. Саме з цієї причини в їх спілкуванні були суперечності з приводу історичного минулого України та Росії, дискусії щодо різниці між українцями та росіянами, роздуми про особливості їх духовного виховання та шляхи подальшого розвитку тощо. Втім, це не це стало на заваді встановленню між ними дружніх стосунків, обміну думками стосовно наукових та культурних подій. Неодноразово їх спілкування велось навколо діяльності періодичних видань, зокрема журналів «Новь», «Киевская старина», «Новое время» та газети «Днепр».

Аналіз кореспонденції дає підстави стверджувати, що М.Стороженко виконував посередницькі функції між П.Кулішем та «Киевской стариной». Зокрема, він неодноразово намагався його переконати у необхідності спільної діяльності, але зробити це йому так і не вдалося. До того ж неприязнь П.Куліша до видання підкріплювалась ще й особистою образою через чутки з приводу публікації в журналі недостовірних про нього даних. І хоча М.Стороженко, особисто переглянувши відповідні випуски, спростував їх, а також завдяки домовленості із Ф.Лебединцевим надіслав П.Кулішу підшивку журналів від початку його заснування, змінити думку свого приятеля так і не

---

⁹ *Нахлік Євген*. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. – Т. 1. – С. 61, 152, 365, 388, 415, 427–429; Т. 2. – С. 31, 350.

¹⁰ Листи Миколи Стороженка до Пантелеймона Куліша за 1884–1887 рр. // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 410–428.

зміг¹¹. У своїх спогадах М.Стороженко зазначає, що у одному із своїх листів до нього П.Куліш назвав журнал «українською пасікою»¹². Однак, у листі до свого давнього приятеля Степана Носа П.Куліш дав виданню далеко не позитивну оцінку: «"Киевская старина" вихваляє таких людей, що своїми вчинками наше руське ім'я зневажали. Вона малює зрадників нашої національності строїтелями нашого народу, тим і не личить мені печататись в ній, та й сама вона цурається мене, мов той чортяка ладану. А Ганна [Барвінок] післала дещо, так цензура не хоче, щоб увесь діалог в оповіданні був по-нашому. От до чого дописались і докозакувались наші українські патріоти»¹³.

Перебуваючи в центрі наукового та громадського життя, М.Стороженко сприяв ознайомленню П.Куліша із останніми книжковими новинками. Це були не лише його власні праці, а й роботи брата А.Стороженка, В.Горленка, А.Ролле, М.Сумцова, описи книг Центрального архіву та інші видання.

За час їх знайомства вони бачились один єдиний раз. Сталося це у червні 1885 р. у Борзні, де П.Куліш мешкав у будинку Забіли. Ця зустріч яскраво відображена як у спогадах самого М.Стороженка¹⁴, так і у записній книжці П. Куліша. В ній, зокрема, є наступний запис: «[9?] июня 1885 был у нас Н.Вл.Стороженко, многоречивый юноша, все понимающий и ничем в другом неинтересующийся, кроме [письменных] сношений. Проговорили битых 12 часов, утомил нас до [пота]»¹⁵. Ця замітка є дуже показовою для характеристики комунікативності М.Стороженка, оскільки останні роки свого життя П. Куліш вів доволі усамітнений спосіб життя і мало з ким спілкувався.

Листування, а відтак і відносини П.Куліша і М.Стороженка, тривали протягом 1884–1887 рр., що стало причиною їх припинення – невідомо.

У 1900 р. М.Стороженко на сторінках ювілейного збірника на пошану Миколи Ілліча Стороженка опублікував два листи П.Куліша та подав історію свого з ним знайомства, детально описавши свій візит до Борзни¹⁶. Згодом ця тема була продовжена у «Записках історико-філологічного відділу ВУАН», де Стороженко, крім двох попередніх, опублікував ще 6 кулішевих листів¹⁷. Все листування з П.Кулішем М.Стороженко мав намір розмістити у 5-тому томі

---

¹¹ Лист М.Стороженка до П.Куліша від 14. 02. 1885 р. // Микола Стороженко. 3 мого життя. – С. 411–412.

¹² Микола Стороженко. 3 мого життя. – С. 178.

¹³ Лист П.Куліша до С.Носа від 13. 05. 1888 р. // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – С. 251–252.

¹⁴ Микола Стороженко. 3 мого життя. – С. 165, 178.

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 28442. Куліш П. Записная книжка. – Арк. 53 зв.

¹⁶ Стороженко Н.В. Мое знакомство с П.А.Кулишом // Под знаменем науки: Юбилейный сборник в честь Н.И.Стороженка, изданный его учениками и почитателями. – М., 1902. – С. 244–248.

¹⁷ Стороженко М.В. Листи Куліша до М.В.Стороженка // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1923. – Кн. 2–3. – С. 202–215.

фамільного архіву. Втім спочатку за браком коштів, а згодом і з початком революційних подій та вимушеною еміграцією до Сербії здійснити це так і не вдалося. Цікаво, що в цьому томі планувалося також розмістити листування з іншими особами, зокрема з відомим істориком літератури Миколою Іллічем Стороженком та Василем Горленком. Оригінали та копії їх листів нині зберігаються у особовому фонді Стороженків, доля ж кулішевого листування наразі невідома.

Однак, навіть часткова публікація листів П.Куліша є внеском у розвиток кулішезнавства, оскільки вони є важливим джерелом не лише для життєпису та характеристики самого адресата, але й для дослідження громадського та наукового життя України.

Варто також згадати ще одну публікацію М.Стороженка. Такою, зокрема є замітка «П.Куліш у києво-печерській школі», в якій на основі журналу вчителів III класу Києво-Печерського дворянського училища дано характеристику викладацькій роботі П.Куліша на посаді вчителя російської мови¹⁸. Автор, зокрема, зробив висновок, що у своїй практиці він користувався двома методами – «лабораторним та лекційно-репетиційним». Свого часу на цю публікацію звернув увагу історик та громадський діяч С.Сірополко – автор монографії про освіту в Україні¹⁹.

Свої погляди на роль та місце П.Куліша в українському національно-культурному розвитку М.Стороженко виклав 1928 р. у розвідці під назвою «Лиха доля»²⁰. Вона була написана за пропозицією Д.Дорошенка до 30-х роковин смерті Куліша для публікації в одному з видань Українського наукового інституту в Берліні. Значення цієї статті полягає у спробі автора порівняти діяльність П.Куліша з працею сербського філолога Вука Караджича (1787–1864). Вочевидь, на такому порівнянні позначилося кількарічне проживання М.Стороженка у сербському містечку Біла Церква, куди він був змушений емігрувати після подій 1917–1921 рр. Втім емігрантське буття не перешкоджало його захопленню історією, а в даному випадку – знайомству із сербською історією та культурою, працями сербських вчених, зокрема Іована Скерлича та Йосипа Карасека, які він цитує в своїй статті.

Характеризуючи дитячий період біографії Куліша, автор відзначає вплив матері на формування його світогляду, що в подальшому певною мірою позначилось на його світосприйнятті та романтичній вдачі²¹.

---

¹⁸ *Його ж.* Куліш у києво-печерській школі // Там само. – С. 198–202.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4433. Сірополко Степан Онисимович – видатний український вчений, громадський діяч. – Оп. 2. – Спр. 80. Конспекти С.О.Сірополка наукових робіт різних авторів та окремі виписки з питань історії, педагогіки та освіти. Літери С–Я. – Арк. 65.

²⁰ *Стороженко Микола.* Лиха доля: Куліш // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 305–312.

²¹ Там само. – С. 306.

Проводячи паралель між Кулішем та Караджичем, М.Стороженко знаходить спільні для обох риси. Зокрема, аналізуючи процес здобуття освіти та подальше становлення Вука Караджича, автор статті, із покликом на сербських вчених, зауважує про вплив на нього Ієрнея Копитара, у випадку із П.Кулішем – констатує беззаперечний вплив професора університету св. Володимира М.Максимовича на формування його наукових та літературних інтересів.

Стороженкове бачення відмінності між В.Караджичем та П.Кулішем полягає у безперечному визнанні першого на батьківщині творцем сербської літератури та реформатором мови, та невизнанні другого своїми співвітчизниками.

Цікаво, що історик за фахом М.Стороженко майже ухиляється від оцінки історичних поглядів П.Куліша. Лише побіжно він згадує його фундаментальну «Историю воссоединения Руси», зазначаючи при цьому, що, відстоюючи ідею об'єднання Русі у минулому, П.Куліш не припиняв своєї праці щодо розвитку української мови та культури, «міркуючи, що, заховуючи лояльність до петербурзької влади, скоріше можна стигти [досягти – П.Н.] розвитку української справи»²². Автор гостро засуджує звинувачення сучасників щодо відстоювання у працях П.Куліша ідеї унії з Москвою та його погляди на козацьку «сваволю»²³. Натомість в першу чергу називає його краснописьменником та основоположником фонетики української народної мови – «кулішівки». З цього приводу він зазначає, що нащадки мають складати Кулішу подяку, оскільки «він захистив її [мову – П.Н.] від загибелі та надав їй наукову основу, вийнявши її, як необроблений діамант, з народних уст та й повернув її таки, як мистецький гостинець»²⁴.

Неоціненою послугою українському народу Стороженко вважає переклад Кулішем Біблії на українську мову, оскільки саме духовність, на його думку, має зіграти основну роль у справі об'єднання українців та творення ними власної держави.

Аналізуючи життєвий шлях та громадську позицію П.Куліша, М.Стороженко зазначає, що йому притаманні риси культурного, а не політичного діяча, що, в свою чергу, на фоні подій та умов свого часу, повинно слугувати прикладом для майбутніх поколінь у справі збереження національної культури.

Насамкінець, варто, на нашу думку, згадати ще про один момент. Мова йде про підготовку перевидання творів П.Куліша. У листах В.Горленка до М.Стороженка є згадки про «кулішівський консиліум» – І.Каманіна, О.Левницького та двох братів Стороженків та необхідність вироблення плану

---

²² Стороженко Микола. Лиха доля: Куліш // Микола Стороженко. З мого життя. – С. 312.

²³ Там само. – С. 308.

²⁴ Там само. – С. 309.

видання²⁵. Достеменно невідомо, якою в цьому була участь братів Стороженів, бо ж перший том вийшов лише у 1908 р. за редакцією І.Каманіна, втім їх прізвища В.Горленко згадує і у своїх листах до Г.Барвінок, сподіваючись, що вони візьмуть на себе основні функції з видання творів²⁶.

Таким чином, М.Стороженко зробив свій внесок у розвиток кулішезнавства шляхом публікації його епістолярію, який має як біографічне, так і суспільно-культурне значення, та підготовки праць, в яких яскраво відображається його бачення ролі та місця П. Куліша в українському національному відродженні. Така оцінка є показовою для характеристики самого М.Стороженка, оскільки засвідчує його позицію, що базувалася на поступовому, культурному розвитку суспільства шляхом самоусвідомлення народом своєї окремішності та самовідданому служінню на користь її національно-культурного розвитку.

---

²⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 261. Стороженки. – Оп. 1. – Спр. 42. Письма Н.В.Стороженка от Горленка. – Арк. 1 зв., 5, 5 зв. Листи В.Горленка до М.Стороженка від 09 та 19 січня 1903 р.

²⁶ *Забіяка І.* Епістолярна спадщина Василя Горленка. – К., 2002. – С. 177–192.